

ЭФТАЛИЙЛАРДА ДАВЛАТ МАФКУРАСИ ВА ҲУҚУҚ ТИЗИМИ

Камолов Жаҳонгир Мамасидиқович

Рахматова Малика Шерзодовна

Тошкент Давлат Педагогика Университети

E-mail: jahongir.kamolov.88@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада илк ўрта асрларда давлатчилигимиз тарихида ўзига хос ўрин тутган Эфталийлар давлати мафкураси ва ҳуқуқчилигига оид, хусусан, жинойтчилик ва жазо чоралари ҳақидаги маълумотлар акс этган.

Калит сўзлар. Мафкура, ҳуқуқ, жинойтчилик, жазо, тангри, маросим, кўчманчилик, урф-одат, анъаналар, йилномалар, хокимият, қонун-қоидалар.

STATE IDEOLOGY AND LEGAL SYSTEM OF THE NEPHTHALITES

Abstract. This article contains information about the ideology and legal system of the Nephthalian state, which occupied a special place in the history of our statehood in the early Middle Ages, in particular, information about crimes and punishments.

Keywords. Ideology, Law, Crime, Punishment, God, Ritual, Nomadism, Tradition, Legends, Chronicles, Power, Laws.

Эфталийлардаги давлат мафкураси ва ҳуқуқ тизими бўйича кенг маълумотлар ёзма манбаларда ўрин олмаса-да, улардаги жинойт ва жазо масаласи, кўмиш маросимлари бўйича хитойча «Бэй-ши» ва «Вей-шу» ҳамда элчи Сун Юн келтирилган қуйидаги маълумот бу борада бирмунча тасаввурлар беради:

«Ўғирлик учун миқдорига қарамасдан жинойтчининг боши кесилади; ўғирланган мол-мулкларнинг ўн миқдори ундириб олинади»; «Уларда камбағаллар ва бойларнинг кийимларида фарқлилик кўзга ташланади»;³⁰

³⁰ Гафуров Б.Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история. Кн.1. – Душанбе: Ирфон, 1989. – С. 265-266.

Эфталийларда давлат мафкураси бевосита уларнинг диний қарашлари билан боғланиб кетган бўлиб, уруғ-қабилачиликка асосланган анъаналардан иборат бўлган, дейиш мумкин. Хўш, кўчманчиларга хос анъаналар моҳиятан қандай бўлган. Бу масалада аниқроқ тасаввурга эга бўлиш учун ўз анъаналарининг кўпчилигини Жуан-жуанлар орқали Хун салтанатидан олган Турк хоқонлиги мисолида кўриш мумкин.

Маълумки, қадимги туркларда қонунлар «тўру» (*тўру*) ёки «тўра» деб аталган. Ўрхун битиктошларда *тўру* ҳақида кўп маротаба эслатилган бўлса-да, қонунларнинг мажмуа ҳолида йиғилиб, ёзувда ифодалангани ҳақида маълумотлар учрамайди. Кўпчилик тадқиқотчиларга кўра, қадимги туркий қонунлар – *тўру* оғзаки бўлиб, ҳеч қачон ёзувга кўчирилмаган³¹. Демак, қадимги туркий урф-одатларга асосланган ушбу ибора остида анъанавий расм-русумлар, яъни «одат ҳуқуқи» тушунилади. Битиктошларда «*турк тўрусини йўқотган халқни ота-боболарим тўрусини бўйича тартибга солибди, бошқарибди*» мазмунида жумлалар учрайдики³², бу эса жамият аъзолари наздида қонунларнинг «аждодлар мерос» эканлигидан ва халқнинг барча қатламига тегишли деб билинганидан дарак беради.

Турк хоқонлигидан олдинроқ ҳам *тўру* тушунчаси мавжуд бўлганини тасдиқлайдиган маълумотлар Жуан-жуанлар билан алоқали равишда учрайди. Жумладан, 510- йиллар атрофида хоқон бўлган Чоуну ўзига *Доу-ло фу-ба-до у-фа кэ-хан* унвонини қабул қилгани ва у Вэй сулоласи тилида³³ «бошқарувни ёритувчи» маъносини билдириши хитой йилномаларида қайд этилади³⁴. Япон тадқиқотчиси Ширатори фикрича, ушбу унвоннинг биринчи қисми *до-уло*,

³¹ Коса А. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 834.

³² Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105.

³³ “Вэй сулоласи тили” – милодий 385–556 йилларда Хитойда ҳукм суриб, хитой йилномаларида “Тоба сулоласи” ёки “Шимолий Вэй сулоласи” деб номланган ва келиб чиқиши марказий осийлик кўчманчи қабилаларга бориб тақаладиган сулола асосчиларининг тили. Ушбу тилни айрим тадқиқотчилар туркий ҳисобласа, айрим тадқиқотчилар мўғулча бўлган, деб талкин қиладилар (Boodberg P. A. The Language of the T'o-Pa Wei // Harvard Journal of Asiatic Studies. – 1936. – Vol. 1. No. 2. – P. 167–185).

³⁴ Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. – М.: Наука, 1984. – С. 279.

аслида мўғулча *türi* – «бошқарма/махкама», «давлат бошқаруви» деган маънони англатади³⁵. Демак, Турк хоқонлиги давлат бошқарувиға хос бир қатор анъаналарни жуан-жуанлардан қабул қилиш баробарида мазкур давлат жамиятиға хос айрим ҳуқуқий анъаналарни ҳам ўзлаштирган. Тадқиқотчиларға кўра, ўз навбатида жуан-жуанлар ҳам марказий осиёлик қадимги кўчманчилар, шу жумладан, хунлардан бир қатор анъаналарни қабул қилиб олишган³⁶. Масалан, Хун, Жуан-Жуан, Турк хоқонлигида «Тангри, яъни Осмон» бош илоҳ бўлиб, у барча жонли ва жонсиз нарсаларнинг яратувчиси, деб талқин қилинган. Шунга ўхшаш тушунча Эфталийларда ҳам мавжуд бўлганини хитой элчиси Сун Юн (520- йй.) ўзи гувоҳ бўлиб ёзиб қолдирган «*Эфталийлар ҳар куни эрталаб чодирларидан таиқарига чиқиб, худоларға ибодат қилишади ва шундан сўнггина нонушта қилишади*» мазмунидаги қайдлар ҳам тасдиқлайди. Шунга ўхшашроқ маълумот Турк хоқонлиги билан боғлиқ равишда шу тариқа учрайди: «*Ўтоғ*»нинг эшиги ҳам шарққа қаратилган бўларди. Хоқон ҳар тонгда «*ўтоғ*»нинг эшигидан чиққанда муқаддас ҳисобланувчи қуёшга салом берарди»³⁷.

Агар Эфталийлар давлатининг Жуан-жуанлар билан деярли бир вақтда яшаб ўтган ўзаро кўни-кўшни бўлганлигини эътиборга олдайган бўлсак, шунингдек, айрим ёзма манбаларда «*Кўплаб одатлари тукюэ (Турк хоқонлиги) одатлари билан бир хил*»³⁸ мазмунидаги маълумотларнинг учраши ушбу давлатларнинг давлат мафқураси ва ҳуқуқ тизимида бирмунча ўхшашликлар бўлганлигидан дарак беради. Бу борада қуйидагича ўхшаш омилларни келтириб ўтиш мумкин:

- «Осмон худоси», яъни кўплаб кўчманчи давлатларда мавжуд бўлган ибора билан айтиладиган бўлса «Тангри» тушунчаси бу уччала давлатда ҳам мавжуд бўлиб, бошқарувчи тоифа томонидан бу эътиқод билан боғлиқ маросимлар амалга оширилган;

³⁵ Материалы по истории древних кочевых народов... – С. 413, к. 51.

³⁶ Бобоёров Ф. Фарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 319.

³⁷ Коса А. Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 833.

³⁸ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М.- Л.: Изд. АН СССР. – том II. – 1950. – С. 268.

- Кўплаб урф-одатлари, хусусан, ҳуқуқ, жиноятчиларни жазолаш масалаларида умумийлик бор. Айниқса, ўғрилиқ жинояти ушбу жамиятларда қаттиқ қораланиб, энг катта жазолар уларга нисбатан қўлланилган;

- *türü / törü*, яъни «қонун» сўзи Жуан-жуанлар ва Турк хоқонлигида мавжуд бўлиб, бу сўз кўчманчи жамиятида ўзаро мувозанатни сақлаш, ҳокимият ва аҳоли орасидаги муносабатларни тартибга солиш ишлари у орқали амалга оширилган. Жуан-жуанларга бир қатор жиҳатлардан ўхшашликка эга бўлган Эфталийларда ҳам шундай қонун-қоидалар бўлган дейиш мумкин.

«Бей-ши» ва ҳоказо хитой йилномаларида Эфталийлардаги жиноятчиларни жазолаш бўйича *«Ўғирлик учун миқдорига қарамасдан жиноятчининг боши кесилади; ўғирланган мол-мулкларнинг ўн миқдори ундириб олинади»* мазмунида маълумотлар келтирилса, «Тун-дян» асарида Турк хоқонлигида жиноят қилганлар ва уларга нисбатан кўриладиган чоралар ҳақида *«Улар (турклар)нинг қонуни бўйича исён кўтарган, одам ўлдирган ҳар қандай кишига ўлим жазоси буюрилади. ... от ўғирлаганлар ўн мисли тўлов тўлаш мажбуриятидадир»*³⁹ деган маълумот келтирилади. Шунингдек, «Це-фу Юан-куи» йилномасида эса хоқонликда жиноят ва унинг жазоси ҳақида *«Уларнинг одатига кўра исён кўтарган, одам ўлдирган, зино қилган, боғлоглиқ отни ўғирлаганлар ўлим жазосига тортиларди ... От ва мол-ашё ўғирлаган киши барчасининг ўн баравардан кўпрогини тўлаши шарт эди»*⁴⁰. Бундан кўринадики, Эфталийлар давлати билан хоқонлик қонун-қоидаларида умумийлик мавжуд бўлган. Айниқса, ўлим жазоси ва бировларнинг мол-мулкани ўғирлаганда «10 баравар тўлов тўлатиш» каби амалиётлар бу фикрни тасдиқлайди.

Қисқаси, Эфталийларнинг давлат мафкураси билан боғлиқ масалаларни ёритар экан бир қатор омилларга эътибор қаратиш керак бўлади. Биринчидан, давлат чегаралари кенгайиб, турли дин, мафкура, маданият, хўжалик тарзи ва ҳоказоларга эга элатлар ўзаро битта сиёсий тузумда яшай бошлагач, бу каби

³⁹ Таşağıл А. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 98.

⁴⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 230; Таşağıл А. Gök-Türkler. I. – Ankara, 2003. – S. 112.

масалаларда тобора яқинлашув, умумлашув кузатилган. Айниқса, турли элатлар маданиятлари учрашуви юз берадиган шаҳарларда бу ҳолат яққол кўзга ташланади. Демак, бошланғичда Марказий Осиё кўчманчиларига хос анъаналар устуворлик қилган бўлса, кейинчалик вақт ўтиши билан ўзаро қоришув жараёнлари юз берган. Бу ҳолат ёзма манбалардан англашилганидек, Эфталлийлар ҳақида бир-биридан фарқли маълумотлар жой олишига сабаб бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Гафуров Б.Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история. Кн.1. – Душанбе: Ирфон, 1989.
2. Коса А. Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2.
3. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. - Тошкент: Ўқитувчи. 1982.
4. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. – М.: Наука, 1984.
5. Бобоёров Ф. Фарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018.
6. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М.- Л.: Изд. АН СССР. – том II. – 1950.
7. Taşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003.